

“אשלח הגיוני ליבי חוצה”: מזיכרונות הסופרת העברית הראשונה

מזיכרונות ימי ילדותי, או: מראה העיר דווינסק, שנכתב ב־1902 ופורסם שנה לאחר מכן, הוא ככל הידוע ספר זיכרונותיה הראשון של אישה שנכתב בעברית. ספרה זה של שרה פייגה פֶּוֹנֶר כולל ארבע־עשרה אפיזודות משנות נעוריה של הסופרת בעיר דווינסק שבלטביה, בתחומי האימפריה הרוסית – בשנות השישים של המאה התשע־עשרה.

פונר נולדה בזאגר שבליטא ב־1854 ליוסף ושיינה מיינקין, שניהם מצאצאי הגאון מווילנה. בדווינסק התגוררה מגיל שמונה עד גיל שבע־עשרה. בהמשך חיה בערים מרכזיות רבות ברחבי הגלובוס: בריגה בירת לטביה, ואז בבילסק שבפולין, בלודז' ובלונדון, ולאחר מכן מעבר לים, בניו־יורק ובפיטסבורג, שם נפטרה בשנת 1937; אך היא בחרה לכתוב את זיכרונותיה דווקא על דווינסק, וזאת בעת שהתגוררה בלודז' והיא כבת חמישים. לפני זיכרונותיה פרסמה פונר רומן היסטורי ושמו 'אהבת ישרים או המשפחות המרדפות'; סיפור ילדים המתרחש בימי הורדוס ונובלה היסטורית המתרחשת בימי החשמונאים. הפרוזה שלה הופיעה עוד בשנות השמונים של המאה ה־19, ולפיכך אפשר לראות בה את הסופרת העברית הראשונה.²

את העברית שלה רכשה שרה פייגה הקטנה משני הוריה, ששלטו שניהם בשפה. היא למדה בילדותה ב'חדר' לבנים ובהמשך אצל רב עם שני אָתִיָה ובכוחות עצמה, וכנראה למדה גם באחד מבתי הספר הפרטיים לבנות יהודיות שנפתחו בעיר בשנים ההן. בהמשך פרסמה כתבות בעיתון היומי הראשון בעברית, 'היום', שנדפס בסנט פטרבורג, ובעיתונים עבריים נוספים. בערי מגוריה השונות התפרנסה מהוראת עברית וגרמנית. בעלה הראשון, המשכיל יהושע מזח, עזב אותה כשהייתה הרה והיא נישאה בשנית לסופר מאיר

² כי בטרם תיוולד ההשכלה היינו כעפר לדוש". בניין הגימנסיה לבנות בדווינסק, המאה ה-19

פונר. בעת שגרו בלודז' הקימה פונר בית ספר עברי לבנות ושמו 'בת ציון' – וכאמור, בין היתר, גם כתבה את זיכרונותיה אלה.

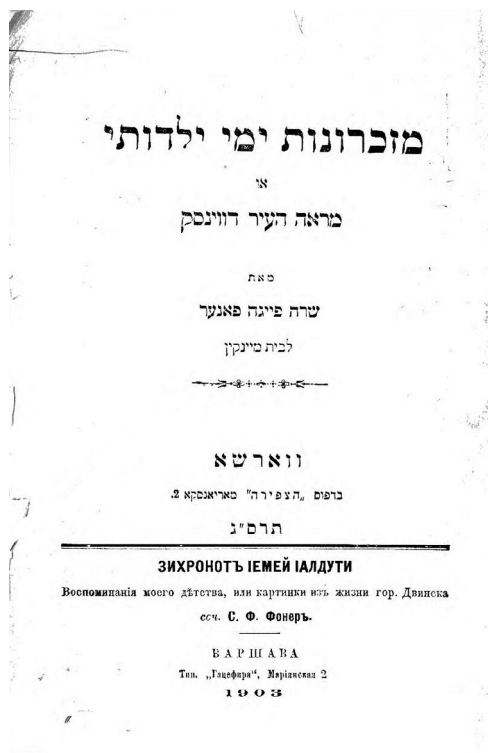
פונר הפנתה את זיכרונותיה כעדות ציבורית לכל "הקוראים הנכבדים", וכך מילאה אחר מגמתה הדידקטית של הצוואה היהודית המסורתית להציג פרשת חיים "לא מפאת חשיבותו של הכותב, אלא על מנת להשתמש בניסיון חייו לשם הנחלת לקח לדור שיבוא", כדברי חוקר ספרות ההשכלה שמואל ורסס.³ אפשר לראות זאת בפרקים מתוך הספר שבחרתי להציג לפניכם בעמודים הבאים.

כך, בתיאור האירועים שחוותה בילדותה בדווינסק, פונר אינה מתמקדת בעצמה או במשפחתה, אלא מביעה מסרים המבטאים את השקפותיה הבוגרות בעת כתיבתם של הזיכרונות: חשיבותה של ההשכלה וההתערות בחברה הרוסית (פרקים ט, יא); סכלותם חסרת התוחלת של החסידים המתבצרים בהתנגדותם להשכלה (פרק יא); ותבונתם של פרנסי הקהילה ה"מתנגדים", השומרים על אחדות הקהילה ומחלצים אותה מקשיי הממשל וממחסור (פרקים ד, ח).

פונר משלבת בזיכרונותיה גם את תמיכתה בתנועה הציונית, שאותה הביעה גם בשני מכתבים שפרסמה בעיתון 'הצפירה' במקביל לפרסומו של ספר הזיכרונות.⁴ במכתביה תיארה פונר שני מופעים ציוניים בלודז': הצגה על המתיישבים בארץ ישראל והופעת מקהלה בשירים עבריים. עמדתה הציונית בולטת בפרק ד, שבו היא מתארת את צמיחתה של דווינסק היהודית לאחר שעזבה אותה, כפי שנתגלתה לה בביקור מאוחר בעיר. רישומה של השכונה היהודית המשגשגת מעורר אותה להרהר באפשרות בנייתה של ארץ ישראל שבשנים אלו החלו "חובבי ציון" ליישבה, ובעיני רוחה היא פונה ליהודי דווינסק וקוראת להם ליישב את הארץ במקום להישאר בנכר.

פרק י מוקדש כולו ל"הגיוני ליבה" של הסופרת, הבוחנת את התועלת והנזק שהביאה ההשכלה לאורך השנים. בפרק זה היא מתארת את הציונות כתיקונה של ההשכלה עם השבתם של המתבוללים לחיק היהדות, ברוח הגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק (1865-1935) שהיה אף הוא בן עיירה סמוכה לדווינסק ובן דורה של פונר.

את תמיכתה בתחיית הלאומיות היהודית הביעה פונר גם במכתב בעיתון 'המליץ' ב־1900, שבו מתחה ביקורת על הדרתן של הבנות היהודיות מלימוד התורה והשפה העברית – הדרה המביאה להתבוללות.⁵ תחת הכותרת "למען האבות" פונר מוכיחה במכתבה את אבותיהן של הבנות על שהפקירו אותן להשפעותיהם

"בערים גדולות הייתי ולא מצאתי בכל אלה אף אחת השווה לה במקרים מלבבים כמוה". שער הספר

האנטישמיות של מוסדות החינוך של הגויים, שאליהם מעדיפות אמותיהן לשלוח אותן. האבות, בשונה מהבנות ואמותיהן, בקיאים בעברית, ולפיכך פונר פונה דווקא אליהם. כתושבת לודז' שבפולין, פונר מתמקדת בבתי הספר הפולניים:

הנה כאשר החלה הבת ללכת אל בית ספר בוחרת האם דווקא בבית ספר פולאני, באומרן כי המורות העבריות אינן יודעות כל כך את ענייני הלימוד ואינן מבינות לא הלכות לימוד ולא הלכות דרך ארץ ומכל שכן לא נימוסי אצילות פולאניות, והתלמידות בבתי ספר כנ"ל על פי רוב הנה נוכריות רב יתר מעבריות, מהן מקנאות להעבריות, יען כי חרוצות הנה מהן ומלבושיהן יקרים... והנה מתחילות הפולאניות להבזות את העבריות, ותצחקנה עליהן ותספרנה סיפורי מעשיות מעבירים ועבריות המעוררים גועל נפש, והמורות והמורים על הרוב אנטישמיים הם וישמעו מן הצד בחפץ לב שתחרפנה התלמידות הנוכריות את מערכות ישראל, ולוא ידעה העברית [העבריייה] העלובה מעט מתולדות עמה ומולדתה, אז לא שמה לב לדברי הנאצה, אך יען כי אינן יודעות מאומה [...] על כן היא נותנת את היתרון לעבר השני ותשנא את אקיה בלבכה.

פונר מדגישה במכתבה שגם בנותיהם של החסידיים נחשפות לתרבות הפולנית ומתבוללות משום שאמותיהן שואפות "להתפלן" (להפוך לפולניות) לא פחות מנשות המשכילים הנאורים:

ומה רואה בת ישראל בבית הוריה? אם היא בת נאורים איננה רואה נטייה ואהבה רבה לעמה ולדתה, ואם היא בת חסיד, אז היא רואה הבדל גדול בין אביה לאמה, אמה דומה לבת אציל פולאני במלבושיה ובשפתה (הדבר הזה נפוץ בפולין) ואביה חסיד מחסידי ג. או ק. או א. וכו' והוא יושב עד אחר חצות היום בבית תפילתו ומתפלל, ומלבושיו הם שריד מאיזה עת ישנה נושנה ובכלל זרים לה דרכיו, על כן היא אוהבת את האם יותר מן האב ותבחר גם בדרכיה גם בשאיפותיה.

את קריאתה להקנות לבנות מיומנות בעברית ובכתבי הקודש, וכך למנוע את התבוללותן, מבססת פונר על טיעון דתי בזכות השוויון בין המינים. היא מכריזה במכתבה על השוויון בין המינים במעמד מתן תורה:

תורה ציווה לנו משה בשפת עבר לא לגברים לבד נאמרה כי אם לכולנו, כולנו עמדנו על הר סיני, כולנו שמענו וכולנו ענינו נעשה ונשמע!

פונר מביאה סימוכין לטענתה מדברי משה ליהושע לפני מותו:

הן משה רבנו עליו השלום ציווה את יהושע לקרוא את התורה נגד כל ישראל, ויאמר בפירושו: "הִקְהֵל אֶת הָעָם הָאֲנָשִׁים וְהַנְּשִׁים וְהַטָּף" וכו' (דברים ל"א, יב).

פונר מסיימת את מכתבה בקביעה כי "לרגלי סדר החינוך [או אי-החינוך] לבנות השורר עד עתה במחנה ישראל [...] לא תדע מחצית הלאום את קנייני האומה הרוחניים".⁶ כך מדגישה הסופרת את חשיבותה ומשמעותה של הלאומיות היהודית, לצד הדת.

רגישותה של פונר למעמדן השולי של הבנות והנשים בחברה היהודית המזרח-אירופית שבה חיה מתבטאת גם בזיכרונותיה. בפרקים ט ו-יא, למשל, היא מתארת את פגיעותן של אלמנות עניות הנמצאות בשולי החברה. בהסכמת הקהילה או בהתעלמותה, בניהן של האלמנות נבחרים ראשונים כדי למלא אחר גזרות הממשל הרוסי. בפרק ט נשלח בנה של אלמנה ענייה לגימנסיה הרוסית במקום בנו של גביר חסידי, כך שיתבולל במקומו. בפרק יא נחטפים בניהן של אלמנות עניות בידי גבאי הקהילה ועוזריו ונשלחים לצבא. בשני הפרקים מרככת פונר את אסונן של האלמנות, ומראה כי

ההליכה לגימנסיה והגיוס לצבא הועילו לבניהן בסופו של דבר – אולם ביקורתה על יחסה של הקהילה לאלמנות בעינה עומדת. זיכרונותיה של פונר מספקים, אם כן, היכרות טובה עם הסופרת העברית הראשונה, שהייתה משכילה, ציונית־דתית, וגם בעלת מודעות חברתית.

מיכל פרם כהן

ד”ר מיכל פרם כהן מרצה ומפרסמת מאמרים על הסופרות העבריות הראשונות. ספרה על שרה פייגה פונר **הסופרת העברית הראשונה** הופיע לאחרונה בהוצאת רסלינג.

-
1. שרה פייגה פאנער, **מזכרונות ימי ילדותי, או, מראה העיר דווינסק**, ורשה: דפוס הצפירה, 1903.
 2. על חייה וכתבתה של פונר ראו מיכל פרם כהן, **הסופרת העברית הראשונה: שרה פייגה פונר לבית מייניקין**, תל-אביב: רסלינג, 2022.
 3. שמואל ורסס, ”דרכי האוטוביוגרפיה
 - בתקופת ההשכלה”, **מגמות וצורות בספרות ההשכלה**, ירושלים: מאגנס, תש”ן, עמ’ 251. המאמר פורסם במקור בתש”ה.
 4. **הצפירה**, 16.9.1902; 19.4.1903.
 5. **המליץ**, 14.9.1900. על התבוללותן של הבנות היהודיות כתבה בהרחבה ההיסטוריונית רחל מנגקין.
 6. ההדגשות שלי. מפ”כ.

עשירה הייתה העת ההיא להעיר הזאת בסיפוריה

מבחר מתוך 'מזיכרונות ימי ילדותי', או, מדאה העיר
'דווינסק'

קוראים נכבדים!

הנני באה לתת להקוראים תמונה רבת הצבעים, רבת הערך וגם אמיתית אשר ראיתי בעיניי, ואשר שמעתי מפי אנשים נאמנים ואנשי שם, אשר קרה ונהיה בעיר דינאבורג המכונה עתה דווינסק, משנת 62 עד שנת 71 במאה שעברה. ובאשר מן העת ההיא עברו שנים רבות, ובערים גדולות הייתי ולא מצאתי בכל אלה אף אחת השווה לה במקרים מלבבים כמוה, על כן שמתתי אל ליבי לתיתה לפני קוראינו בלי כחל ושרק כי אם דברים כהווייתן, הן באורה והן בצלליה, לא אשא פני איש ואל אדם לא אכנה. ובאשר כי עשירה הייתה העת ההיא להעיר הזאת בסיפוריה ובמקריה, על כן נשאתיה על נס, למען ידעו דורותינו הבאים אחרינו את מהות האנשים של המאה שעברה ברעותיהם ובטובותיהם.

הכותבת.

א

העיר דווינסק כאשר הייתה בעת ההיא הייתה באמת עיר גדולה ונחמדה, עיר שכול בה: שם נמצאו תורה, יראת שמיים, צדקה וחסד, וגם חוכמה; אבל סכלות, בערות ואמונות טפלות בין ההמון, גם אלה לא חסרו. ההשכלה הייתה אז קנין יחידי סגולה אשר ראו את הנולד,

דינאבורג המכונה עתה דווינסק: דווינסק נמצאת בלטיה, שטופחה לאימפריה הרוסית באמצע המאה ה-18. קרבתה של לטיה לפרוסיה חשפה אותה להשפעה גרמנית, ועד 1893 נקראה העיר בשמה הגרמני דינאבורג (Dünaburg). ב-1918 הכריזה לטיה על עצמאותה מרוסיה, ומאז 1920 נקראת העיר בשמה הלטיבי דאוגאבפילס (Daugavpils). העיר נקראה בשמה הרוסי דווינסק בין 1893 ל-1920.

משנת 62 עד שנת 71 במאה שעברה: הכונה ל-1862 עד 1872. ספר הזיכרונות נכתב ב-1902.

אך בעיני הרוב הייתה כמפלצת יען כי הייתה אז שמה בראשית התפתחותה. הרשות אילצה את כל אב אשר לו בנים אחדים כי ייתן לכל הפחות בן אחד ללמוד בהגימנוזיא. אך על זה אדבר בפרקים הבאים כאשר אספר כל דבר בפרוטרוט. [...]

T

בעת ההיא בא הקץ על הפרוור הישן ועל ראיפאלי, כי החברה למסילת הברזל הפטרבורגית מצאה לנכון לחפור מסילה באמצע העיר הישנה. ויתקבצו ויבואו מודדי ארץ וימדו את הפרוור הישן לאורכו ולרוחבו. ובכן נמנו וגמרו להרוס כמעט כל העיר. הן המה שילמו בעד כל חורבה בכסף מלא אשר יוכלו לבנות בו בית חדש, ורבים שמחו שמחה גדולה על המכירה הזאת. ובכל זאת היו גם רבים אשר בכו ולא מצאו נחת רוח במכירה זו.

אך עוד רעה גדולה מזאת הייתה מוכנת לעדת דווינסק, אשר הרגיזה כל הלבבות והחרידה מנוחת כל איש, והיא כי גם המבצר היה צריך תיקון, ולפי תבניתו צריכים היו לחפור את שדה הקברות הישן והמצוין בגדוליו מכבר. בכל בית נשמעו אך סיפורים ממתים, מרוחות; סביב לאשה זקנה התקבצו אנשים ונשים עלמים ועלמות, והיא סיפרה להם דברים מפליאים מאוד, כי גם היא זוכרת אשר בימי נעוריה קרה בעיר אחרת מקרה כזה, ואז באו מתים רבים בחלום אל קרוביהם ויתאוננו על כי אנשים הרשעים הרגיזום ממנוחתם, והמה הולכים עתה בעולם התועה בלי מנוח, ועוד סיפורים כאלה. ואנחנו יראנו אז לצאת גם ביום מפתח הבית, ואף כי בלילה. יראו לא רק קטנים בלבד כי גם גדולים.

אך טובי העיר, ויותר מכולם האחים פרידלאנד וישראל הורוויץ, השתדלו מאוד, עד כי נתקבל צו מפטרבורג הבירה לבל יגעו בשדה הקברות כמלא נימא, ורק יעברו בו, וכן היה. אך מעבר אחד הולכת המסילה באלכסון ואיננה נוגעת בשדה הקברות, ומעבר השני, אשר שם נשפכו סוללות להמבצר, לא נגעו גם כן בשדה הקברות. ובכל זאת באו פעמים אחדות אנשים והגידו כי ראו עצמות אדם. אז נשלחו שמשוי החברה קדישה וישיבו את העצמות למנוחתן. אך לקבור עוד שם מתים לא יכולו, כי ניתן צו לבל יהין איש לקבור עוד את מתו שם, וכל העובר ייענש קשה. ובכן היה לעדת ישראל אשר בדווינסק לייסד שדה קברות חדש.

הקרקע נקנתה אבל מי יחפוץ להיות הראשון לבית עולם חדש? ובכן

ראיפאלי: שם לטבי שבו מכונה הרובע הישן.

המבצר: מצודת חיל-מצב רוסי שהוקמה בקרבת דווינסק ב-1833. עם הקמת המבצר החלו יהודים להתיישב בעיר ולעסוק באספקת ציוד ומצרכים לצבא. גידולה של הקהילה הואץ כאשר נסללה מסילת הברזל בין דווינסק לריגה ב-1861, כמתואר כאן.

הייתה מהומה בעיר, אם חלה איש לְבָשׁוּהוּ חֲרָדוֹת מִירָאָתוֹ פֶּן יִהְיֶה הוּא הַרְאִשׁוֹן לַחֲנוּךְ בּוֹ אֶת שְׂדֵה הַקְּבֻרוֹת, וּיִבְקֶשׁוּ מֵה' כִּי יִשְׁלַח לָהֶם אִישׁ זָקֵן מְאֹד לְהִיּוֹת הוּא הַרְאִשׁוֹן.

והנה בקשתם זאת באה להם. איש בן תשעים שנה חלה ויקרא את גבאי החברה קדישה ויאמר: "הנני רואה כי את אשר יגורתי בא לי, אך אבקש מאתכם, כי תשכרו בעבורי אומר קדיש אחרי (כי היה האיש גלמוד, לא היו לו אישה ובנים) וכל ימי השבעה יִשְׁבוּ שְׁלֹשָׁה אַנְשִׁים עַל יַד קְבֵרִי וְנָר יִהְיֶה דוֹלֵק כָּל יְמֵי הַשְּׁבֻעָה". ראשי החברה והגבאי הבטיחו לו למלא חפצו. וימת האיש ביום ו' אדר בערב, והעדה קראה צום על כל העיר ביום המחרת, יום ז' אדר, ואז הייתה קבורת האיש הזקן וחנוכת בית הקברות יחד. כל אנשי העיר למגדול ועד קטן הלכו אחר מיטתו של מת מצווה זה, וזולת הקטנים צמו כולם כמו ביום כיפורים. ילדי התלמוד תורה הלכו אחר מיטתו ואמרו תהלים, ואת בית הקברות החדש הקיפו כל העם עם ארון המת שבע פעמים, וכולם אמרו "ויהי נועם" ועוד איזה מזמורי תהלים, ויקברו את האיש בכבוד גדול מאוד, וגם קיימו את אשר הבטיחו לו. גם סגולות נפלאות עשו כי לפני החנוכה עשו חתונות אחדות לחתנים וכלות עניים, ועוד ועוד. ובכל זאת היו עד הערב עוד שלשה או ארבעה מתים.

אך אז יעשו בני דווינסק סדר ומשטר נכון בשדה הקברות. המה חלקו את החלקה לשלוש מחלקות. לגברים לבד, לנשים לבד ולילדים לבד. אכן בעוד המה עשו סדרים בין המתים, והנה אי סדרים בין החיים, כי זולתי המחלוקת הנ"ל היו מחלוקות אחרות לרגלי חסר מעונות. הן אומנם המה לקחו כסף בתייהם הישנים ומחיר הקרקעות, אבל איפה ייקחו מעונות, הן בלעדם היה המקום צר מהכיל את כולם אחרי כי כל יושבי העיר הישנה באו לגור בעיר החדשה. אז עלו הדירות ביוקר, בעלי הבתים העלו את מחיר המעונות, ותהי צעקה גדולה בעיר. אז נתנה פקידות העיר חבל אדמה רחוק מאוד מן העיר – ובזול גדול, כמעט בחינם, קנה כל איש כפרת ארץ לבנות שני בתים וגן גדול. המחיר היה עשרים שקלים, וזה לשלם בשתי מניות, אך על הקונה למהר לבנות ולגמור את הבניין במשך זמן לא יותר משלשה חודשים. ובכן נקנו קרקעות על ידי מי שהוא: מלמדים עניים, סופרי סת"ם אשר גם המה על משפחת העניים התייחסו, חייטים, וגם מחזורים על הפתחים – כולם קנו קרקעות. והנה אך החלה המלאכה, והיו עניים אשר לא היה להם במה לבנות את בתייהם. ואז יעלה עד מהרה שער הקרקעות, עד אשר איש עני מכר החצי מן הקרקע אשר לו ולקח בעד החצי חמש או

שש מאות שקל כסף, והיה בידו די לבנות את ביתו ועוד הותיר. וברבות הבתים כן יעלה השער על הקרקע, עד אשר אחרי עבור שנתיים ימים היה מחיר חצי חלק קרקע אשר קנה איש בעד עשרים שקלים מחמשת עד ששת אלפים ככר כסף.

פה עלי לסור מעט מסיפורי העת ההיא, להזכיר ימים מקדם, לפני ט"ז שנה. אז אינה המקרה לידי לנסוע לעבור בעיר דווינסק, אחרי אשר עזבתיה זה זמן כביר, ואז היה הרעיון לחובבי ציון נעלה מאוד במדינתנו. ובבוא המסע עד התחנה הפטרבורגית ועליי היה לרדת מן המסע הזה ולעלות אל המסע השני, ראיתי מרחוק כרך גדול עד כי כמעט לא האמנתי למראה עיני.

"האם זאת היא העיר דווינסק?" שאלתי לנפשי; "הייתכן כי במשך חמש עשרה שנה נתחלפה כל העיר, ובתי חומה רבים נחלפו לבתי עץ רבים? אין זאת כי אם תועה אני."

עמדתי משתוממת על המראה ולא ידעתי עד מה. ובין כך וכך עבר המסע ואנוכי נשארתי משמימה על מקומי. אז ייגש אלי עגלון בעגלתו ויאמר: "בלי ספק תחפצי לנסוע אל העיר, והדרך עוד רחוקה מאוד והמסע המעביר מהמסילה הפטרבורגית עד המסילה הריגית כבר עבר."

אז הקיצוני כמו מחלום ושאלתי: "האם בדווינסק הנני?"

"כן" – השיבני.

"אבל מה שם העיר הזאת?" – שאלתי – "הן לא דווינסק היא העיר הזאת."

אז יצחק העגלון לאי ידיעתי ויאמר: "הלא זאת היא העיר החדשה אשר נבנתה זה כשמונה עשרה שנה."

אז הקיצוני כמו מתרדמה, וזיכרונות ימי ילדותי החלו להתעורר במוחי לאחד אחד, ותאורנה עיני. ישבתי בעגלה ובקשתי את העגלון כי ייסע לאט לאט, למען אוכל להביט על העיר מכל עבריה. לא גרעתי עיני ממנה אף רגע, וכאשר הבטתי עליה מכל עבריה עד מקום שעיני מגעת, קראתי כמו לעצמי:

"עמי! עמי! עד מתי תבנה עריך על הרי חול, אשר אם אך יעבור עליה איזה רוח ויהפכוה על פניה. עתה הנני רואה כי יכול תוכל לעשות ולא ייבצר ממך תושייה אם אך תחפוץ. אך חפצך הוא רק לזרים, ואחריהם תלך. כי ראה נא גם ראה במקום הזה אשר היה שָׁמֶם וְחָרֵב עיניי ראוהו בימי ילדותי, אימה ופחד נפל על איש בראותו את המקום מרחוק.

לפני ט"ז שנה: 16 שנה לפני 1902, שנת כתיבת הזיכרונות, דהיינו בשנת 1886.

נעלה מאוד במדינתנו: תנועת "חובבי ציון" נוסדה באופן רשמי בוועידת קטוביץ ב-1884, ורעיונותיה היו נפוצים ומוערכים במחצית השנייה של העשור. מאיר פונר, בעלה של שרה פייגה, היה פעיל בתנועה זו, ונראה שבמסגרת פעילותו הגיע לריגה, אחד ממורכזיה. השניים נפגשו בריגה ונישאו ב-1886.

המסע השני: "מסע" הוא המונח העברי בן הזמן לרכבת. הסופרת נוסעת ברכבת שיעדה סט. פטרסבורג עד דווינסק, ושם היא אמורה להחליף רכבת ולהמשיך לריגה.

במשך חמש עשרה שנה: בשנים שמאז 1871, עת עזבה הסופרת עם הוריה את דווינסק ועברה לריגה, כפי שמצוין בסוף ספר הזיכרונות: "ותר אינני יודעת, כי בשנת 71 תקע אבי מושבו בעיר ריגה וכן תם המראה".

הילדים סיפרו לי כי שם קיננו שדים ועל כל גבנון וגבנון יגורו שדים קטנים עם כובעות גדולות, וכאשר יעבור איש שם אז הקטנים נעשו בן רגע גדולים והורגים ומחנקים את כל העובר עליהם. הגדולים אמרו כי לא שדים כי אם שודדים מצאו שם קן להם, ועתה כעבור אך שמונה עשרה שנה, והנה עיר על תלה בנויה, לא יחסר כל בה, גם מים טובים וקרים נמצאים פה.

"לו בני עמי תשימו זאת על לבכם, ותפקדו גם את ארצנו השוממה, האם לא תושב; הלא פה נעשו מַעֲנִיִּים מרודים בעלי בתים אמידים, ומדוע לא תיעשה גם שם ההשתנות הגדולה? הלא בידכם טובכם! פה אתם יושבים על אדמת נכר, ושם תשבו על אדמת אבותיכם. מה נעים ויקר היה לי הרגע הזה, בזוכרי כי פה על ארץ שממה תתנוסס עתה עיר גדולה כזו ואף כי לא לי היא ולא תהי לעולם; אך מה יקר יהיה לי הרגע הזה בעת אזכה לראות את ארץ אבותיי, השוממה והחרבה מכבר, כי תושב ותבנה במהרה. האם קשה הוא לתת גם חיים של הבלים כאלה בעד רגע יקר כזה? ומי הם המונעים מעצמם את העונג הגדול הזה? הלא אנחנו בעצמנו!"

כה קראתי אז, והרוח אשר חלף על פני צרר בכנפיו את דברי הנדברים בדממה דקה, אבל בהתרגשות עצומות. ומני אז עברו עוד שש עשרה שנה; חיבת ציון, הנחל הקטן הנובע מכבר בליבות המעטים, נעשה לנהר גדול הזורם והזורק מים חיים מרחוק, לרוות אלה אשר לשונם בצמא נְשָׁתָה, כי תודה לאל עתה במחנה ישראל תנועה וחיים, המחשבות נשתנו לטובה; עתה יש רבים החושבים כמוני אז. אך עוד רב ממנו הדרך, רב מאוד. כי עוד הולכים רבים בעיניים עצומות, מבלי הבט על החתחתים והמכשולים המונחים תחת רגליהם. [...]

ח

ובעת ההיא היה רעב גדול בערי הסביבות, אשר כמעט בכל יום באו אנשים רבים מן הערים הקטנות ומן הכפרים להשיב נפשם; הן בדווינסק היה לחם אבל היוקר עלה מאוד, אך בערים הקטנות לא השיגו גם בכסף ובמחיר, ואם השיגו שם לחם היה כלול בעלי החציר אשר ייבשו אותם ומללו ויבללו עם קמח, ובעיר דווינסק בללו את קמח הדגן עם סובין. מחיר הלחם הזה עלה עד עשרה גדולים כל ליטרא – אשר תחת לפני שתי שנים היה מחיר לחם טוב שני גדולים, ולחם סולת (שימנעציר בלשונם) שלושה גדולים.

גדולים: כינוי למטבע.

דברים אחדים הנני זוכרת על דבר הרעב אשר ראויים המה לדבר בס: פעם אחת שלחה אותי אימי לקנות שתי ליטרות לחם סולת ותיתן לי רובל בכסף נייר ותאמר לי: "בראשונה תחליפי את הרובל במעות קטנות", ומחיר החילוף מכל רובל היה משמונה עד עשר אגורות. "בראשונה", אמרה אליי, "תחליפי את הרובל, ואחר כן תקני לחם. אך הישמרי לבל יונו אותך". כי לפנים ירמו את כל מי שיוכלו לרמות. הלכתי להחליף. אצל החנויות עמדו שורות חלפנים ושולחניהם עם התיבות מחוטי ברזל, ובתוך התיבות היה מונח הכסף. הלכתי אל אחת החלפניות והיא החליפה את הרובל. היא ספרה לה את הכסף ובידה לא חסר מאומה, וכאשר בא לידי היו חסרות עשרים אגורות. החזרתי לה והיא מנתה על ידי עוד הפעם, וכן עשינו שתיים שלוש פעמים, אך באחרונה נראה לי כי לא רימתני; אבל בהפנותי שכמי ללכת היו לי שבעים אגורות תחת תשעים, כי שתי מטבעות בנות עשר אגורות כסף החביאה בין בהונות ידיה. כאשר אמרו אחר כן האנשים, כי כן היה משפט החלפנים תמיד. הלכתי לקנות שתי ליטרות לחם סולת ולא היה עוד. קניתי שתי ליטרות לחם דגן בעד עשר אגורות, והבאתי לאימי את הכסף הנותר מן הרובל והיו ביחד שישים אגורות. אז נאנחה ואמרה: "שתי ליטרות לחם דגן עולות לי בארבעים אגורות". אחי הקטן אכל חתיכה קטנה מן הלחם ויחלה מחלה אנושה מאוד בקיבה. הרופא נאטאנזאהן בטעמו מן הלחם צעק: "מה זאת? הלא מוות בלחם!" כי מלבד אשר היו סובין יותר מקמח, היו בתוך הלחם גם עלי השדה, והעלים בוערים בלב ובקיבה כמו אש!

וכאשר גבר הרעב גם בעיר, והשער על הקמח ועל התבואה עלה למעלה, היה לר' ישראל הורוויץ עסק לתת להמבצר ולהצבא אשר בערי הפרוות, אשר היה אז רב מאוד, קמח דגן, והעסק הזה לקח בטרם יבא הרעב, ועל העסק הזה נתן שלשה בתי חומה בעירובן (זאלאג): האחד אשר לו, ושניים חכר מאנשים אחרים. ויהי במסרו את הקמח מאסמי המלך אשר בהמבצר, ושר המבצר ורבי הצבא והרופאים בדקו את הקמח, וימצאו כי לא טוב, ויחליטו כולם פה אחד, כי הקמח לא יצלח להם. ובכך החזירו לו את הקמח, וזמן שלושה חדשים ניתן לו להביא קמח טוב, ואם לא יביא את הקמח עד זמן המוגבל אז יאבד את זכות הביטחון ושלושת הבתים הגדולים יוקחו ממנו. ותהי שמחה וששון לחסידי דווינסק באומרם: הן עתה יראו במפלת שונא אחד משונאיהם היותר גדולים, כי הייתכן שיוכל לתת קמח אחר בעת אשר יעלה שער הקמח בכל יום ויום, ומה יעשה בקמח הרב אשר לו, אשר החזירו לו? כי הקמח היה רע מאוד.

זאלאג: עירובן ברוסית

במפלת שונא אחד משונאיהם היותר גדולים: ישראל הורוויץ, וכן הסוחר יחיאל מיכל פרידלאנד, היו ראשי עדת ה"מתנגדים" בדווינסק והתעמתו עם ההנהגה הדתית החסידיית בעיר עד להקמתה של קהילת מתנגדים נפרדת, כמתואר בפרקים ג, ה, ו, ז בספר הזיכרונות.

אך הורוויץ לא כן חשב. הוא לקח את כל הקמח מן האסמות ויביאהו אל מקום אחר אשר הכין לזה, וישכור לו אנשים רבים לעבוד עבודה. והשכירים היו כולם יהודים עניים אשר הלכו בטלים באפס עבודה ברעב הזה, ומלאכת האנשים הייתה לברור את הגבישים מן הקמח, להביאם אל הריחיים ולטחנם שנית, ולמלא את השקים. עברו אך ימים מעטים וכרוזים נשמעו בכל בתי המדרשים כי כל איש החפץ לקנות קמח דגן בזול ילך אל הכיכר אשר על יד נהר הדווינא, שם יש בית גדול המוכן לזה מר' ישראל הורוויץ ושם ישיג קמח דגן בעד 70 אגורות כל פוד. ועד כה היה המחיר שני רובלים להפוד. בראשונה קנו אך העניים היותר גדולים; הבינונים מיאנו לקנות, בחשבם: "הן בעד אנשי הצבא לא טוב היה, ואף כי לנו". אחרי כן, בטעמם את הלחם ובראותם כי יותר טוב הוא מן הלחם הנמכר בשוק האופים – כי היה קמח דגן נקי מכל ערבוביה; רק ריח לחלוחית מעט היה מורגש בפעם הראשונה, אך אחרי כן הסכין האוכל באלה עד כי לא הרגיש כל רע. ואו הייתה שמחה וששון, כי לא עניים בלבד קנו אך גם בעלי בתים אמידים קנו את הקמח הזה. ובכל הבתים ובכל הרחובות ובכל בתי המדרשים היה נערץ ונקדש שם ר' ישראל הורוויץ, כולם בירכו אותו, כולם מתפללים לה' בעד שלומו, באומרם כי יוסף שני קם להחיות עם רב בימי הרעב הנורא הזה. ולא רק בדווינסק בלבד, כי אם גם מערי הסביבות ומן הכפרים באו לשבור אוכל אל ר' ישראל. אך הסוחרים הקטנים והאופים קיללו אותו, באומרם כי לקח מידם בתי חומה אשר אמרו לבנות מחורבנם של העניים.

והנה עברו שני חודשים והשער לתבואה ירד עד החצי, כי יותר מאשר עלה שער התבואות לסוחרים הגדולים אשר באשכנז, עלה השער בעד סוחרי התבואות הקטנים והאופים המחכים על יוקר ועל רעב כעל אושר גדול. ובכך הציל ר' ישראל הורוויץ אנשים לאלפים ממות ברעב, ואנשים רבים השתכרו לחמם, ושנה תמימה ניהל את רוב העיר וסביביה בלחם. וייקר שמו מאוד, וגם לו לא היה כל הפסד כי מכר את כל הקמח. ובין כה וכה ירד שער התבואה – ועד הזמן המוגבל, אשר היה עליו להביא את סכום הקמח אל אסמי הצבא, השיג את התבואה במחיר השווה ולא הפסיד מאומה, כי עוד השתכר, ויעש לו שם בארץ, שם טוב בבני עמו, שם עולם אשר לא ייכרת.

שם עולם אשר לא ייכרת:
הורוויץ, וכן פרידלאנד,
זכו לתהילה גם על העזרה
שהגישו לתושבי דווינסק,
יהודים כנוצרים, לאחר שנהר
הדווינה עלה על גדותיו והציף
חלק מהעיר. ראו המגיד,
3.6.1862.

U

בעת ההיא קיבלו מנהלי בתי הספר צו מאת שר ההשכלה לאלץ כל אב אשר יש לו בנים אחדים, כי ישלח לכל הפחות את אחד מבניו

ללמוד בהגימנוזים. וילך מנהל הגימנוזים בדווינסק, וראש העיר, אגעלשטראם, וסופר אחד מבית המועצות, וייקחו אתם את המנוח ר' צבי הירש ראבינאוויץ באשר הוא היה משכיל גדול ואוהב ההשכלה. וילכו ארבעתם לרכוש להם נפשות להשכלה. ואנשים אחדים אשר הריחו מעט רוח החופש, ואשר באו מערים אחרות אשר שם החלה ההשכלה לפרוח, ניאותרו להם – אך הרוב, ויותר מכולם החסידים, מנעו את בניהם מכל אלה ויעלימו מהם את בניהם; אם היה לאיש שלושה בנים אמר כי לו רק בן אחד והוא נחוץ לו לעסקיו. וילכו ויכתתו רגליהם ומעט העלו בידם.

ויבואו לבית הגביר ר' ירוחם זלמן גארדאן וימצאו את בניו, בערך חמישה, יושבים ולומדים עם המלמד, וישאלם אם המה מבינים איזה שפה, וכאשר נענו בשלילה אמר המנהל אל אביהם כי על פי מצוות שר ההשכלה עליו לכל הפחות לתת לבן אחד ללכת אל הגימנוזים. ולא יכול להשיב את פניהם, ויחתום ידו כי בעוד שלושה חדשים יכשיר את אחד מבניו בהידיעות הנחוצות – אשר היו אז מעט מאוד – ואז ישלחו אל הגימנוזים. אומנם כן, קרבן גדול הקריב אז הגביר גארדאן בחותמו על כתב לשלוח את אחד מבניו אל הגימנוזים, כי אחרי חתימת ידו אין להשיב. אבל, קוראים נכבדים, חלילה לכם מחשוד בכשרים אלו, כי אנשים כמוהו ובעת ההיא ישלחו את בניהם לעזאזל, כאשר קראו להגימנוזים אז, ולעשותו לשילער או לשקובענט, כאשר יקראו בפי ההמון נער כזה, אשר הוא פסול גדול במשפחה כבודה. ה' ייתן תמיד ליראיו בינה יתירה למען ידעו ויבינו מראשית אחרית. וישלח ויקרא את האישה פייגה הפאוועלאנקערן אשר הזכרתי בתחילת סיפורי, ויאמר אליה:

”שמעי נא אלי פייגה ואל תקפצי עליי. לו היה אישך בחיים, ובנך היה הולך בדרך הישר, אז חלילה לי מעלות רעיון כזה על ליבי. אך הכול יודעים וגם את בעצמך יודעת כי בנך בעשקע הוא נער משולח ונעזב, כי אין בית בכל הרחוב אשר שמשיותיו לא נשברו מעצם ידי בנך. ללמוד תורה איננו חפץ, ומה יהיה סופו? על כן תני אותה על ידי. אנכי אלבישהו, אאכילהו, אשקהו וכל מחסוריו עלי, וגם לאב אהי לו והוא יהיה לי לבן, כי גם בשמי ייקרא – ורק עליו יהיה ללמוד בהגימנוזים, ותראי כי טוב טוב יהיה לבנך אז מעתה.”

”אבל אשאלכם, ר' ירוחם זלמן, האם לא יאלצוהו להמיר את דתו?”
שאלה פייגה ומעיניה נזלו דמעות.

ראבינאוויץ: צבי הירש
רבינוביץ פרסם ספרי מדע
בעברית והיה עורכו של העיתון
היהודי-רוסי רוסקי יעוורעי
בראשית שנות השמונים של
המאה ה-19.

מבינים איזו שפה: הכוונה
לרוסית או גרמנית.

שילער: שיבוש של “שולער”,
”תלמיד” בגרמנית, שמופיע
שוב להלן. גם “שקובענט”
שיופיע מייד הוא כינוי
לתלמיד.

הפאוועלאנקערן: “זאת
מהביתן” בידישי, כלומר פייגה
דיירת הביתן. הוצגה בספר זה
בפרק א.

"חלילה, חלילה, זאת לא זאת, ורק המה יחפצו כי ילמוד בהגימנוזיום ואנוכי אינני יכול לשלוח את בני שמה יען כי בלעדי הבנים שלוש בנות לי, ובהיות לי בן הולך לגימנוזיום לא תחפוץ עוד משפחה נכבדה להתחתן בי אז; הלא ידעת כי כלתי ריבה, אשת יצחק בני, היא ממשפחה רוממה מגדולי מיוחסי שקלאוו, ואיך אשא פניי לפני מחותני זה?"

שקלאוו: העיירה שקלוב
בלארוס.

ותוסף פייגה לבכות ותאמר: "יִסְרַיִךְ יְהִי כִי לִקַּח אֶת אִישִׁי מֵעֲלֵי וְאֲנוּכִי נִשְׁאַרְתִּי אֲלֻמְנָה אֲוֹמְלָלָה וּמִתְפַּרְנֶסֶת מֵרֵכֵב וּרְיָחִיִּים, וְלֹא לִפִּי כֹחִי זֹאת, וְהוּא בֶן שׁוֹבֵב יְרוּץ בְּרַחוּבוֹת וְאִפִּילוּ פֶּעַם אַחַת לְטַחֵן בְּרַחִיִּים אֵינְנו חֲפֵץ, וּלְפִרְנֶסוֹ אֵין בְּאִפְשָׁרִי, עַל כֵּן צַר לִי מְאוֹד, וְהִנֵּה נִעְתַּרְתִּי לְבַקְשָׁתְךָ אִם אַךְ הוּא יִחְפּוֹץ."

ותצא מבית גארדאן בלב קרוע ומורתח על אשר ייסר אותה ה' עד כי נאלצה לתת את בנה כופר תחת בן הגביר והמיוחס ללמוד בהגימנוזיום. ובבואה הביתה סיפרה לבנה על מה קרא אותה הגביר בדברים מקוטעים, בחושבה כי גם הוא יבכה כמוה, אך בשמוע הנער את רצון גארדאן קפץ ודלג כעז מרוב שמחה, ולא חיכה אף רגע וירץ אל גארדאן ובשמחה גלויה אמר לו: "אימי ספרה לי את אשר אתה חפץ לעשות עמי, והנני לעבדך באמת ובתמים בכל אשר תצווני – ורק אל בית הספר שלחני." ומן היום ההוא היה בעשקע הנער לגארדאן.

עברו שלשה חודשים להכנה, ולבעשקע גארדאן הגיע זמן הבחינה. לימוד ההכנה למד בכל כוחו, וגם הרבה לימודים לא נדרשו בימים ההם, ובכך בעומדו על הבחינה יצא מוכתר בשם תלמיד טוב ומקשיב ויושיבוהו במחלקה הראשונה. בעשקע לבש מחלצות תחת בגדי הערים, ויצא בפעם הראשונה בכגדי תלמיד גימנוזיום עם כפתורים מוזהבים ונוצצים מרחוק ויתהדר ויתגאה באלה, ובשעות החופש הלך מרחוב לרחוב להראות לכול. הוא היה באמת נער יפה וגם חכם, אך יען כי היה יתום באין אב ולא קיבל עליו מרות כי אם ייסר אותו איש בדברים הייתה תשובתו באבן, ובהשתובבותו הייתה ידו בכול ויד כול בו. אימו קראה אותו "פרא אדם" ואנשי הרחוב קראו אותו "תיש העיר אשר לפייגה", אך מעתה קבל שם חדש: "שקובענט", "שילער", ואימו התאוננה תמיד באזני מכיריה כי אומללה היא במות אישה, כי לו היה אישה חי כי עתה לא הלך בנה יחידה לגימנוזיום. אך בעבור שנתיים ימים נוכחה לדעת כי לא לאסונה כי אם לאושרה הולך בנה לבית הספר. כי הוא למד בשקידה עצומה, וכל מורי בית הספר אהבוהו מאוד, ובגומרו את המחלקה השלישית קיבל שישים שקל כסף וגם ספר יקר במתנה. וגם מעט המשכילים

אשר היו אז קרבוהו מאוד; הד"ר נאטאנזאהן דיבר טוב עליו בבית איש משכיל, וייקחהו כי ילמד בשעות החופש את שני בניו להכניס גם כן לגימנזיום, וישלם לו בכסף מלא, והוא תמך את אימו בכסף הזה. ועוד זאת עשה כי בפוגשו את חבריו מכבר והמה קראו אותו בשמות הידועים, לא קצף עליהם ולא הכה אותם כמשפטו מקודם כי אם בדברים טובים וערבים סיפר להם על דבר אושרו. ובמשך שלוש שנים הביא ארבעים נערים שובבים כמוהו לבית הגימנזיום, והד"ר נאטאנזאהן וצבי הירש ראבינאוויץ והרוקה ווישיויאנסקי דאגו בעד כלכלתם ומלבושיהם. בעשקע למד בשקידה עצומה ובהנהגה טובה, באומרו: "את שם גארדאן אינני חפץ לנבל". בכל שנה ושנה עלה מעלה מעלה, וישלם לימוד הגימנזיום וישלחוהו לעיר הבירה, ולפי דברת רבים עלה לתואר מעלה "יועץ הממשלה", והוא עשה אחר כן טובות לבני הגביר אשר אימצהו כבן לו.

ובכן נעשו מבני עניים מרודים אנשים נכבדים ורמי המעלה. העשירים והיראים חשבו אז כי אם לא ישלחו את עוליהם יעצרו את ההשכלה מדרכה, אבל מי יעצור בעד שטף מרוצת הזמן ההולך ושוטף על כל גדותיו. כי הייתה מלחמה גדולה, מלחמה פנימית, בין אבות ובנים בין אמות ובנות, בני היראים ברחו מבית הוריהם ויתפזרו לכל רוח, זה בכה וזה בכה, ובכל מקום בואם מצאו גואלים ויתמכום בעצה ובכסף.

1

קוראים נכבדים! פה עליי לסור עוד הפעם מסיפורי ולשלוח את מחשבותיי חוצה אחרי אשר היו כלואות, ונאלצתי לכתוב רק את אשר ראיתי ושמעתי, וללכת ברוחי הלאה לא יכולתי. ובאשר כי שְׁעִיפִי יסובני על כן אשלח הגיוני לבי חוצה והקורא הנבון ישפוט. הלא ידוע לכולנו כי באשמת היותר חרדים ובעלי גאווה העשירים ירדה לאומיותנו ויעומם הרגש שבנו. ותורתנו הקדושה נפלה גם היא, כי רוב בני עמנו הקלו בכבוד התורה והאומה יחד, עד כי בחפוץ אחד משונאינו להבזות אותנו על פנינו יקראנו בשם יהודי או עברי לבד, והחירוף והגידוף הזה הוא כמחט בבשר החי. ואחדים או אולי רבים מן העת ההיא יצאו לגמרי מאיתנו ואינם. ולולא באה האנטישמיות הראשונה לפני עשרים וארבע שנה בברלין, כי עתה לא בא הרעיון של חובבי ציון, ולא באה התנועה הציונית לפני חמש שנים, התנועה הגדולה המנסרת עתה בכל העולם כגלגל החמה. ומי יודע מה הייתה לאחרית תקוותנו ולכל חמדת ישראל.

דאגו בעד כלכלתם

ומלבושיהם: מכתב בהמליץ (3.9.1872) מתאר את פועלו של רבינוביץ באיסוף תרומות על מנת להביא נערים יהודים מערים אחרות לגימנסיה בדווינסק ולתמוך בהם בזמן לימודיהם. בין נערים אלו היו ההיסטוריון שמעון דובנוב ואליעזר בן-יהודה.

עוליהם: ילדיהם הצעירים.

האנטישמיות הראשונה:

ב-1878 נוסדה בגרמניה "מפלגת העובדים הנוצרית סוציאליט", שהייתה המפלגה האנטישמית הראשונה באירופה. ב-1879 הופיע בגרמניה הספר ניצחון היהדות על הגרמניות מאת ויליאם מאר שכונה "אבי התנועה האנטישמית".

ולא כאשר אמרו היותר חרדים כי מוות בסיר ההשכלה, חלילה וחלילה. כי כאשר החלה ההשכלה להתפתח, היה על העשירים ועל החרדים לשלוח דווקא את בניהם לבתי הספר, כי אז לא נאלצו הנערים לכתוב בשבת ואפילו ללכת בשבת אל בית הספר לא נזקקו, כי ביום הראשון הלכו למכריהם, החברים שאינם יהודים, וילמדו מהם את הלקח מיום השבת, וביום השני ידעו כולם את לימודם כיהודים כאינם יהודים. ואם שלחו נערים כאלה המגודלים על ברכי התורה והמצוות וברוב כול, ואם המה אספו להם אחר כן גם את ההשכלה, אז הייתה ההשכלה ליהדות כענק לגרירת, ועלו והצליחו, והיהדות עמהם. ועוד זאת לא שמו אז בני עמנו את ליבם לאחרית הדבר: אז הנקל היה להם לייסד גימנוזיות ואוניברזיות בפני עצמם, ולא נאלץ עתה כל אב ירא וחרד לחתום ידו כי בנו נתון הוא ברצונו בידי המורים לחלל את השבת ועוד ועוד.

.....
 אז: בשנים הנדונות בזכרונות אלה. המצב שיתואר להלן השתנה בשנות השמונים, תחת שלטונו של הצאר אלכסנדר השלישי. על פי זכרונותיה של שרה עזריהו, שנולדה בדווינסק ב-1873, הגימנסיה הרוסית בדווינסק חיבה את הבנות היהודיות לבוא ללימודים בשבת ולכתוב, ומסיבה זו הוריה לא שלחו אותה לגימנסיה. ראו שרה עזריהו, פרקי חיים, תל-אביב: תשי"ז, עמ' 10-11.

ומה עשו אז? מי ומי היו רוב ההולכים לגימנוזיות בהתחלה? נערים מן החוץ הגדלים באין מוסר ודרך ארץ, או בני הישיבה בהשליכם את עול הישיבה והעבדות עם התורה יחד, ובהיות להם קצף וחרון על העשירים ובעלי הבתים, כאשר לא נתנו להם לחם לשובע ובכל זאת עבדו בהם עבודה: בעלת הבית בפני עצמה, והשפחה בפני עצמה, וראש הישיבה בראשם, אשר היה על פי רוב כדוב אורב לו, ביראו פן יציץ ויפגע; וכאשר לקחו אלה האנשים את ההשכלה בידיהם, הייתה היא בעיניהם כשוט נקמה לנקום את נקמתם-הם באלה אשר בזום ואשר רדפום בשם ובכוח התורה, כלומר: "הלא למצווה תיחשב לנו אם ניקח איש כזה האוכל בלא נטילת ידיים וניתן אותו לצבא כופר נפש בן הגביר או בן הירא והחרד וכו' וכו'".

.....
 אלה האנשים: כלומר אותם "נערים מן החוץ" שהרגישו מנוצלים בידי המשפחות שאצלן הם התגוררו ונתונים בעולם של ראשי ישיבות קפדנים.

בראשונה השליכו המשכילים האלה את התורה והמצוות אחרי גוּם, בודעם כי יכינו דאבון לב לחרדים כאשר אין לאל ידם לעשות עמם רעה ולייסרם כמקדם. זאת היא הנקמה הראשונה; והשנייה, כי משכו את צעירי הדור, בני הורים ישרים אשר ישבו על התורה והעבודה, והרוח המנשבת בעולם אז עמדה לימינם, כי גם הבנים חפצו לשאוף רוח חופש ודרור, אך מתגרת ידי הוריהם נבצרה מאיתם לעשות מאומה. והבנים בראותם גואלים חדשים נמצאו להם הדואגים לעתידותיהם, הלכו מהוריהם לגמרי, ויתייצבו על הדרך אשר סללו להם מיטיביהם החדשים, לא סרו ימין ושמאל, עד כי כעבור עשר שנים נולד דור חדש, דור הקרוב לכפירה, לכפור בכול, כאשר ידוע לכולנו.

בטרם נולדה האנטישמיות בא מאמר מיעליסאוועטגראד, אינני זוכרת אם בהמליץ או בהמגיד, בו כתוב: "מה לנו ולשולחן ערוך, הלא כבר

.....
 מיעליסאוועטגראד: כיום אליזבטגרד, עיר באוקראינה.

אבד עליו כלח! אנחנו בעצמנו נעשה שולחן ערוך; הן אנחנו יודעים כולנו כי אין לנו לא לגנוב ולא לרצוח, וזולת זאת אין דבר". ומה עשה הקב"ה? קיפל את מחשבותם הם עם מחשבות רוב העמים בחבילה אחת, והוציאה אחר כן מגרתיקא, ופיזרה בכל העמים ובכל העולם לאורכה ולרוחבה. ולימד אותם כי גם המה יעשו שולחן ערוך בפני עצמם ויקראו שמו אנטישמיות, ובדין השולחן ערוך אשר להמון היכו את אחינו שוק על ירך: באשכנו הייתה המכה הראשונה, בקייב השנייה, ביעליסאוועטגראד השלישית וכו' וכו', ונידונו בלא שולחן ערוך. אז ראו ונוכחו כי לא טוב לעשות שולחן ערוך כל אחד בפני עצמו, ומי אשם באסוננו ובכל האסונות אשר קרונו אם לא החרדים, אשר לא הבינו מראשית אחרית, וחושבים כי כל מחשבות אדם שוות הם.

גם המה: העמים.

ההשכלה כמו שהיא עשתה לנו טובות גדולות, כי בטרם תיוולד ההשכלה היינו כעפר לרוש, גונו ורוחנו יחד, שפלים ונבזים היינו וחדלי אישים לא בעיניהם בלבד כי גם בעינינו אנחנו. בשלוות הפולנים היינו מטרה לחיצי לעגם, עד כי פעם במשתה בית נסיך אחד לקח שני יהודים וייתן להם רפואות להקיא במידה היותר גדולה ויאגד את זקניהם זה בזה ויעמידם באמצע החדר, אשר סביב ישבו כל האורחים, ואז יכול כל אחד להבין את מצב האומללים האלה. אומנם כן, שנאת עולם לעם עולם היא; השנאה לא תרף כל זמן שנשב על אדמת נכר, וטעמה לא יפוג. אך ההבדל הוא זה, כי בטרם תיוולד ההשכלה שנאו אותנו בחושבם כי אנשים לא יצלחו אנחנו או כפראים נחשבנו בעיניהם – ואחר כן שנאונו בעד כישרונותינו וחריצותנו היותר נעלים; ואם השנאה לא תחדל, הלא טוב-טוב לנו כי ישנאונו בעד חריצותנו ובעד כישרונותינו ולא בעד בערותנו ואי אנושיותנו. ועל כל פנים הביאה לנו ההשכלה טובה גדולה, ויותר מכול כי היא הביאה לנו את התנועה הציונית.

לחיצי לעגם: בפרק ג בספר הזיכרונות מתואר מצבם הקשה של היהודים בזמן המרד הפולני נגד השלטון הרוסי. הם נרדפו בידי שני הצדדים, אך הפולנים התאכזרו אליהם במיוחד.

ועתה, קוראים נכבדים, עליכם עתה לשפוט בדבר, אם אין התנועה הציונית התקופה השנייה בחיינו להיטיב מצבנו. עוד היתרון לה, היא באה לתקן את אשר עיוותה ההשכלה בחטאת אלה אשר לא הבינו איך לקבלה, ואת אשר החסירה לנו ההשכלה תמלא התנועה הציונית. סוף דבר היא באה להשלים את כולנו ולהשיב לנו את אשר לקחה ההשכלה הראשונה מאיתנו, ואלה המה: אהבת התורה, אהבת ארצנו, לאומיותנו, אהבת אחים, ולבל ישב כל אחד בחוגו בפני עצמו כי אם כשבת אחים גם יחד. ולטוב ולברכה ייזכרו החרדים האמיתיים אשר באו לעזרת ה' בגיבורים, ואם יהיה ה' עמנו, וכולנו נושיט יד עזרה איש לרעהו ולא

התקופה השנייה בחיינו להיטיב מצבנו: לאחר שלב השיפור הראשון, החלקי, שיצרה ההשכלה.

נלך עוד בחמת קרי כאשר עשו אבותינו. ואפילו אם נמצאים עתה ציונים אשר עודם רחוקים המה מתורתנו, אין רע כי הלא המה שבים אלינו: רוחם שבה אל ארצם ועמם. תבוא עליהם ברכה.

והיה כאשר יספחו כל החרדים, המה ובניהם אל התנועה הגדולה הזאת, והיה בשוב ה' את שבותנו ועלה ישראל ופרח כקדם. ואם כמעשה דור ההשכלה תעשו גם אתם, הלא רק את עצמכם תמנעו מן הטוב, ולא את בניכם בני הנעורים השואפים לתנועה וחיים; המה יספחו אל התנועה הגדולה אשר עוד מעט ותמלא חלל העולם, ובמונעכם הטוב מהם, מי יודע מה יאמרו בניכם ובני בניכם אחרי כן.

יא

בית כלוינע, אשר היה אז באמצע הבנייה, היה הבית השני אשר לו ואשר לא הספיק לכלותו; יסופר עליו כי הוא היה הראש והראשון ליהודי דווינסק. בימי החוטפים* עשה את אשר עשו כל בעלי טובתנו. כלוינע היה הגבאי, פרנס החודש וראש הקהל והמוהל. בביתו היו מונחים כל ספרי הקהל מן המתים ומן החיים. סוף דבר, הוא היה הראש והראשון לעדת ישראל בדווינסק. יסופר עליו כי לו היו מדות טובות וגם רעות, למשל: אם מת איש יהודי בדווינסק נקבר בזה הרגע, ואם על אב היה לימול את בנו היה מנהגו להכין כל היום וחיכה לאורחים ולפעמים נמשך הדבר עד עת ערב. אך בעלות כלוינע לגדולה החליף השיטה, כי בבואו לבית איש לימול את בנו לא חכה אף רגע, ואף כי פעמים רבות אמרו לו: "ר' כלוינע, בעל הברית יצא ובעוד רגע ישוב וראוי לחכות עליו" – לא חיכה גם לאב. ואם מת איש אמר: "מה הבהלה כל כך? חכו מעט, חכו, לקבור איש יהודי אתם ממחרים ולעשותו יהודי אתם מתונים!" ובכל זאת קבר גם הוא אנשים יהודים רבים, ולא אחרי מותם כי אם בהיותם עוד בחיים, כאשר עשו כל בעלי טובתנו בעת ההיא הן בקטנים והן בגדולים.

שמעתי מפי אם ילד מן החטופים אשר סיפרה לי:

"חמש עשרה שנה עברו מליל העברות ההוא, ובכל פעם אשר אני מספרת רותח דמי בקרבי והנני רואה כמו עתה את הדבר; אישי מת ושני בנים היו לי, אחד נשוי והשני בן שש שנים. ליל שמחת תורה היה הלילה ההוא. אנוכי גרתי בבית נמוך וקטן, ובני הילד ישן בחיקי. חשבתני כי ביום המוחרת אלך אתו אל הכפר אשר להחצר וויסקעס, שם יש איכר אחד המכיר את אישי עליו השלום והוא יחביא את בני

.....
אשר לו: למר כלוינע, שעליו יסופר מייד.

כאשר עשה בשנה שעברה, ולא עלה על לב כי במוצאי חג שמחת תורה אשר המה ישתו וישכרו ייעשה הדבר הזה. אנכי ישנתי, הדלת הייתה סגורה בבריח עץ ושברוה, ובטרם הספקתי לדעת מה זאת, היה הילד בידי החוטפים, ולא שעו אל צעקותיי הקורעות שמיים ושמי השמיים ויצאו. כן שתו שכרו האנשים האלה בקציר אשר עשו לנו.

”אך כאשר באתי בבקר אל כלוינע והוא ישב על שולחן ערוך המלא דשן, והנה ליבי מלא פצעים אנושים ואפול לפני רגליו ואבך ואתחנן לו כי ישיב לי את בני הילד הקטן והרך ואברכהו בברכות רבות. אך הוא השיב לי, 'הלא לי אחת היא אם בנך או בן אישה אחרת יוקח, אך אם הוא בידינו לא נוכל להשיבו לך'. ובראותי כי שם ליבו כאבן, ועוד יזרה מלח על פצעי באומרו לי: 'אל תיראי, הן זה הקטן גדול יהיה, ואם לא בביתך יגדל בבית איש אחר'. ובשומעי את דבריו שפכתי עליו כל חמתי וכל הקללות הכתובות בתורה חלקתי לו באפי ואלך. אמנם כן נקמה ראיתי במרצח הזה, אבל הבזאת תעלה ארוכתי? הנה בת שישים שנה אנוכי היום וזמן רב עבר ולליבי הפצוע לא עלתה ולא תעלה ארוכה לעולם”.

ולאישה ענייה אחת היה בן, עלם בן שש עשרה שנה אשר הוא היה מפרנסה. וכאשר לוקח הבן לצבא באה אימו לבכות ולספר לפני כלוינע על בנה, והוא ישב ושתה חמין בבוקר, ובראות האם כי הוא לא ישים ליבו לדבריה צעקה בקול: "ארור תהיה, רוצח! אשתך תהי אלמנה ובניך יתומים כבני, והכסף אשר לקחת בעד בני יהפוך במעיך לקללה, כי את דמי ואת דם בני אתה שותה". וגם אז לא השיב לה מאומה ורק שתה את החמין וקרא: "האח! מה טובים, מה מתוקים החמין האלה!"

עברו שנים אחדות ועל כלוינע יצא הקצף. את עוונו אינני יודעת ורק זאת אדע כי הוא נשפט להישלח לארץ גזרה, ובעת אשר באנו לדווינסק היה נשלח. אותו לא ראיתי ורק את ביתו בית חומה ראיתי אשר עמד באמצע הבנייה, כי החל לבנות ולא הספיק לכלותו. ופעם אחת נפל דבר אשר עשה את כל העיר דווינסק למרקחה, וזמן רב דיברו כל אנשי העיר מקטן ועד גדול בפלא הזה.

איש צבא אחד מעיר וויטעבסק כתב מכתב לאימו. המכתב הזה נישא בבתים רבים וגם בחנויות ובכל עת אשר קראו את המכתב סביב שְׁתו עליו בכל פעם אנשים בהמון. ואלה דברי המכתב:

אימי היקרה.

אכן יש אלוקים שופטים בארץ! הידעת כי כלוינע עתה בעיר וויטעבסק, ועושה את המעשים אשר עשה בדווינסק כי שם הפך את כל העיר וגם פה בוויטעבסק, הוא הופך במטאטא בכל העיר."

אבל הסכיתי ושמעי אימי, הלא תזכרי כי לפני שמונה שנים, בקבלי ממך את המכתב הראשון המלא קינים והגה והי, ובתוך דבריך סיפרת לי כי באומרך לכלוינע: "רוצח! הלא את דמי ואת דמי בני יקירי אתה שותה ולא חמין!" ענה אותך בתשובה כזו: "האח! מה טוב, מה מתוק!", כמו מתוק היה לחכו לשתות דמנו.

הנה ראיתי עתה באויבינו יותר מאשר יכולתי לחשוב ולקוות: לפני שבועות אחדים נשלחתי אני וחבריי אנשי הצבא לשמור על האסורים אשר נשלחו מבית הכלא לנקות את רחובות וויטעבסק, וכאשר שמתי עיני על האסירים, הכרתי את ר' כלוינע אשר קשה היה מאוד להכירו, הוא הוביל עגלה (טאצקע) ומטאטא לנקות את הרחובות ולאסוף אחר כן את הזבל ולהובילו אל מחוץ לעיר לשפוך אותו שם. בראשונה השיאני היצר לנקום ממנו לא את דמי, כי איש אנוכי עתה, אבל את דמך את, אימי יקרה, את דמך אשר שפך כמים ארצה, אך אחר כן גערתי על עצמי ואמרתי: "שוטה רשע! הממנו תיקח נקמה? ממנו! המעט ממך לראות את מצבו עתה ואת הצפון לו גם בעתיד. הנקמה קטנה היא? לא! לא! לשלם טובה תחת רעה זאת היא הנקמה האמיתית".

עגלה (טאצקע): הכוונה למגש קטן או יעה.

ובזה הרגע לקחתי מכיסי ציגארע, ובראותי כי חבריי אינם מביטים עליי נתתי לו את הציגארע ויבט בי ברוב תודה. ובעת אשר היה להם להוביל את הזבל אמרתי כי הוא יוביל את המעט, יען כי הוא החלש מכולם, ובאמת לא הוא כלוינע אשר היה; כרסו העב והשמן תולה עליו כשק, ופניו היפים והמלאים כחשו משמן והושחרו משחור. שבוע תמים עבד ברחוב, וכאשר היה עליי להחליף את המשמרת עם איש צבא אחר, ביקשתי את הפקיד כי ישלח אותי תחת איש אחר. ובאשר הנני מוצא חן בעיני כל גדולי הצבא בעד המשמעת ובעד חריצותי לא השיבו פני ריקם. אנוכי נשארתי על משמרת, וכל אשר היה בכוחי לעשות לו טובה עשיתי לו, גם כסף גם אוכל נתתי לו כפי אשר השיגה ידי.

ויהי ביום השישי לעבודתו וכל האסירים הלכו לאכול את לחם הצהרים. לקחתי את האסיר על בטחוני והלכתי עמו אל בית מזון, ולקחתי בעד שנינו מנות וגם ציגארען וגם כסף נתתי לו. ויהי היום כאשר כילה

לאכול ויאמר אליי:

”בני בני, מי אתה כי כה חמלת על אומלל כמוני?”

”לב יודע מרת נפשו”, השיבותיו, ”גם אנוכי אומלל הייתי לפני שנים עשרה שנה ועל ידך אדוני כלוונע, כי אני אני בן האלמנה דבורה אשר אנוכי הייתי מפרנסה”.

”ויהי בהזכירי אותו את שמי ושם אמי היקרה נפל לארץ ויתעלף. אנכי העירותיו, וביקשתי את ראשו כי ישלחוהו להינפש באשר חולה הוא. אנוכי ניחמתיו ואמרתי לו: אם אני לא אבדתי בעוני מצרותי בהיותי עלם ובהרחיקי נדוד, לא יאבד גם הוא תקוותו בה’ כי הוא ימחץ אף ירפא”.

אך הוא לא קיבל תנחומין, ובשבוע השני נשלח למקום אחר. האמיני לי, אם יקרה, כי לו היה לאל ידי להושיעו אז הושעתיו בכל ליבי ונפשי, כה נכמרו רחמי עלי. אך אם ה’ ימחץ איש, מי ירפא לו! קווי אמי לה’, כי עוד מעט ותראי את בנך. כי עוד חמישה חדשים יעברו וכלו לי שנים עשרה שנה בעבודתי, ואז אשולח על שנה תמימה לראותך ולשבת עמך ולשלם לך תנחומים בעד אבלך ותראיני עתה בריא אולם, גבוה וחזק, תראיני ושש לבך כי גם שפת רוסיא למדתי לכל פרטיה ודקדוקיה, עד כי הפקיד אמר פעמים רבות: ”הירשקע! בבואך אל עירך תוכל להיות שם מורה טוב בשפת רוסיא”. אך אקווה כי בעוד שלוש שנים אהיה חופשי לגמרי, כי הקיסר הטוב והישר אלכסנדר השני נתן צו לעבוד אך חמש עשרה שנה, ולא עשרים וחמש. ונקווה כי גם אנחנו נהיה בחשבון הזה. חיי בטוב אמי, חיי וקווי לה’, ושלוש לך ולכל אחינו המפוזרים בכל קצוי ארץ ואיים רחוקים. בנך המשתוקק לראותך, הירש קוויליכעס.

הערות הסופרת:

* אנשים אשר חטפו ילדים קטנים לתיתם לצבא. וזה משפט הילדים: הם נשלחו לארץ רחוקה, שמה נתנום לאיכר או לאיש צבא משוחרר לגדלם ולא לצם להמיר דתם, ושמה היו עד אשר מלאו להם שמונה עשרה שנה והובאו אל הצבא ושם עבדו חמש ועשרים שנה. על פי רוב לא שבו האומללים האלה עוד אל הוריהם ואל עמם, כי רוב ההורים מתו מעוגמת נפש; החוטפים והממונים היו כולם יהודים ולא זכרו ברית אחים, למען בצוע בצע. אלה המה בעלי טובתנו בני יעקב.

**** בשפת זשארגאן כתוב כן: "ער האָט איבער געקעהרט דיא גאַנצע שטאָדט אָבעד מיט אַ בעזים".**

זשארגאן: ז'רגון, דהיינו יידיש. המכתב במקורו היה כתוב כולו יידיש, ונוסחו העברי הנמלץ והעשיר בארמוזים מהמקורות הוא מעשה ידי הסופרת.

את זיכרונות ימי ילדותי הנני נותנת לפניכם קוראים נכבדים בלי כחל וסרק, ורק דברים כמו שהם; יותר אינני יודעת, כי בשנת 71 תקע אבי מושבו בעיר ריגא וכן תם המראה. אנכי קיימתי רק את הבטחתי אשר הבטחתי לנפשי, כי בהיות לאל ידי לכתוב אכתוב זאת לזיכרון. אך אז לא הייתה עוד עת לכתוב זיכרונות, יען כי הייתה אז עת מלאה הזיות וחלומות נעימים, ורק אל ההוה שם כל איש פניו, את העבר לא זכר עוד ואל העתיד לא שם לב. וכל כותב וכל סופר כתב והזהיר את דורו הצעיר, "לכו אך באור ההוה, החזיקוהו ואל תרפו ממנו, לא לנו העבר ואל תשאפו לעתיד".

והנה באה העת "ההוה" בפני עצמה ומטפחתם על פניהם ואומרת: "הקיצו מחלומכם הנעים! וראו כי אין הוה לכם; הביטו אחריכם וראו שלשלת גדולה, שלשלת חזקה, אשר אם אך תחזיקו בה, תוביל אתכם אל העתיד הטוב, כי רק בעתיד צפון אושרכם".

ובאשר כי גם אנוכי מוקרת את שלשלת העבר על כן החזקתיה בשתי ידי ומוקרת אני עוד יותר את העתיד ואומרת: "אשרי המחכה ויגיע".
עתה מצאתי עת נכונה לכתוב את העבר מזיכרונות ימי נעוריי.

לאדז [לודז'] ג' תמוז תרס"ב.

הכותבת.

ביאורים: מיכל פרם כהן